

С. О. Біляєва

ТЮРКСЬКИЙ ФАКТОР У ГЕОПРОСТОРІ УКРАЇНИ (за матеріалами археологічних досліджень)

У статті стисло розглянуті особливості участі тюркського фактору у цивілізаційному процесі на території України з середини I — у II тисячолітті.

Ключові слова: тюркський фактор, простір України, слов'янські спільноти, археологічні дослідження, взаємини, інтеграція культур.

ВСТУП

Великий простір українських земель, якому притаманне розмаїття фізико-географічного та природного середовища, надзвичайно важливе геополітичне розташування, репрезентує цікаву та специфічну модель взаємодії протилежних господарських та соціально-економічних систем упродовж тисячоліть історичного процесу. Для усвідомлення глибини та варіантності етнокультурних та міжцивілізаційних процесів потрібне запровадження багатофакторного аналізу із урахуванням всіх можливих складових кожного етапу розвитку та його наслідків, досліджень багатьох ще далеко не з'ясованих питань, картографування та розгортання археологічних розкопок, здійснення комплексу міждисциплінарних та узагальнюючих робіт. Утім вже на сьогоднішній стан теоретичних напрацювань та археологічної бази дозволяє розглянути деякі особливості факторів впливу на історико-культурний процес на теренах українських земель.

ОСНОВНА ТЕМАТИКА ТА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕНЬ В ІСТОРІОГРАФІЇ

Із виходом на шлях історичного розвитку простір України не позбувся поліваріантності етнокультурного наповнення та різноманітності господарських типів, але поступово набув стриж-

© С. О. БІЛЯЄВА, 2018

невих факторів, серед яких провідна роль належить слов'янському та тюркському. Останньому, внаслідок ідеологічних уподобань та амбіцій в історіографії імперської Росії, найчастіше було відведено місце на задвірках історії та у абсолютизованому негативному сенсі (Біляєва 2012, с. 13—15). Тим більше, що основні міркування вірували навколо монголо-татарської навали і її наслідків. З іншого боку, якщо для історіографії кінця XVIII — початку XX ст. переважала тематика взаємовідносин між Руссю та кочовиками Степу, і особливо тема негативного впливу монголо-татарської навали на історичний розвиток Руських князівств, з другої половини XIX ст. — на початку XX ст. має місце поступове розширення тематики щодо вивчення тюркського фактору в історії України. Це особливо стосується праць українських істориків та археологів за матеріалами писемних джерел (В. Б. Антоновича, М. С. Грушевського, В. Г. Ляскоронського, П. Г. Клепатського, Д. Я. Яворницького та ін.). Виняткову роль у дослідженні ролі Кримського ханства в історії України відіграли праці В. Д. Смирнова, які не втратили свого сенсу і досі. Визначною подією в розвитку тюркології з початків Української держави (гетьманату) постала наукова діяльність А. Ю. Кримського, яким вперше було надано загальну картину та історичну оцінку вторгнення тюркських хвиль у європейське середовище від гунів «до русько-літописних татарів, які під проводом другого народу, монголів, завоювали Русь... Всі ці турки, писав А. Кримський, що йшли потік за потоком через північночорноморські степи, встигали засновувати на європейських завойованих землях свої держави, іноді осіли, іноді кочові; але потім ті турки без сліду тонули серед завойованих народів, або ті народи раніш-пізніш винищували зайд, виганяли їх,

одпирали до Азії» (Кримський 1996, с. 14). Стилий висновок А. Кримського звичайно потребує детального розгляду та поетапного аналізу історичної ситуації, але він відображає загальний зміст та наслідки руху тюрків у європейський світ та українські землі, зокрема. На жаль, після 1929 р. продовження досліджень у цьому напрямку практично припинилось під пресом ідеологічних уподобань тоталітарної системи.

Проте, у 1930-ті рр. у науковому середовищі починають з'являтися думки (Б. Д. Греков, О. Ю. Якубовський) про необхідність розібратися із спектром взаємовідносин руських князівств із кочівниками, помітити, що переважали не військові дії, а товарообмін. Наголошувалося про необхідність відмовитись від оцінки кочовиків (переважно це стосувалося печенігів та половців) як темної, чисто зовнішньої сили, визнати певну етнічну інтеграцію кочовиків та русичів (М. Н. Покровський, Б. Д. Греков, О. Я. Якубовський та ін.). Певною мірою це був прорив, новий підхід не лише до Русі, але й до розуміння стосунків взаємодії провідних факторів тривалого історичного процесу: слов'янського і тюркського. Проте, серед багатьох невирішених питань взаємостосунків кочового та осілого населення продовжувала домінувати військова тематика.

Складнощі у визначенні та вивченні проблематики стосувалися не лише методологічних підходів, ідеологічних та політичних обставин, які були обумовлені імперським і тоталітарним становищем України, але й специфікою джерельної бази. Її основу складали писемні джерела, не вільні від позиції їх автора, часом односторонні, із доповненням інтерпретації відповідних істориків. За зауваженням О. В. Чернецова відносно оцінки гучних подій монгольської навали, «історики дожовтневого та радянського періодів дивилися переважно з одного боку — з боку постраждалих» (Чернецов 2003, с. 12). До того ж, повідомлення писемних джерел відображують лише частину історичного процесу: історію відносин, опис подій, способи життя та побуту. Але об'єктивні свідчення — археологічні матеріали почали накопичуватися лише з другої половини XIX ст. — початку XX ст., від випадкових знахідок до розкопок курганних поховань кочовиків М. Ю. Бранденбургом у Середньому Подніпров'ї, археологічних досліджень Д. Я. Самоквасова, Д. Я. Яворницького 1903—1905 рр., В. І. Гошкевича 1909—1914 рр., зокрема поселенських пам'яток золотоординського періоду, та інших досліджень. Із накопиченням археологічних матеріалів, виходячи з інформації нових джерел, постала можливість побудови історичних концепцій. Проте, парадокс історіографії був таким, що артефакти протягом тривалого часу виконували ілюстративну роль, з метою підтвердження певних думок автора, і не становили самостійне джерело історичних

знань. Істотне збільшення джерельної бази за рахунок археологічних матеріалів, що забезпечувало дослідження багатьох питань проблематики, сталося наприкінці 1940—80 рр., завдяки суцільним розвідкам і картографуванню пам'яток Причорномор'я, пам'яток району Дніпровського каскаду водосховищ, Центральної України, зокрема пам'яток Поросся. Нові матеріали стали підґрунтям для визначення та класифікації артефактів культур кочовиків південноруського степу XIII—XIV ст. Серед таких розробок провідне місце належить численним працям 1960—70 рр. Г. О. Федорова-Давидова. Основою теоретичних побудов щодо етапів розвитку тюркських спільнот Євразії, і території України зокрема, були дослідження С. О. Плетнєвої. На особливу увагу заслуговували обґрунтування золотоординської цивілізації М. Г. Крамаровського, привертала увагу різнопланові дослідження істориків та археологів А. О. Добролюбовського, В. В. Дорофєєва, О. П. Моці та інших авторів. Комплексному аналізу ролі кочовиків в історії Русі присвячена спеціальна монографія П. П. Толочка. На його думку «етнічне збагачення давньоруського народу за рахунок періодичного входження в нього груп кочового населення супроводжувалося також і певними культурними надбаннями». Проте, це «не дає підстав стверджувати про симбіоз слов'яноноруської та кочівницької культур, але переконливо засвідчує помітну роль тюркського етнокультурного елемента у формуванні давньоруської етнічної та культурної спільноті» (Толочко 1999, с. 197).

За результатами досліджень О. П. Моці, «найбільший відсоток контактів південноруських земель належить слов'яно-кочівницьким відносинам» (Моця 1992, с. 41). До них він зараховує і торговельні, і міжетнічні шлюбні відносини (Моця 2006, с. 133). Свечасним та надзвичайно актуальним підсумком досліджень тематики взаємовідносин землеробів та кочовиків за часів Київської Русі постало монографічне дослідження О. П. Моці (Моця 2015). Слід також зауважити, що тюркський фактор не був обмежений лише взаємодією осілого і кочового населення, оскільки на етапі пізнього середньовіччя — раннього модерну маємо справу із потужними тюркськими утвореннями змішаної економіки, якими, приміром, були Кримсько-Татарський ханат, Османська імперія.

У 1990-х рр. — перших десятиліттях XXI ст. на Півдні України були розгорнуті цілеспрямовані дослідження сельджуцьких, золотоординських, османських пам'яток (Біляєва 2012, с. 34—60). Чисельні експедиційні роботи у Криму також здобули великий масив джерел, зокрема Кримсько-татарської культури, що дозволило визначити її взаємодії із культурами багатоетнічного середовища півострова.

Формування нової основи досліджень співпало у часі із реформацією у справі археологічно-

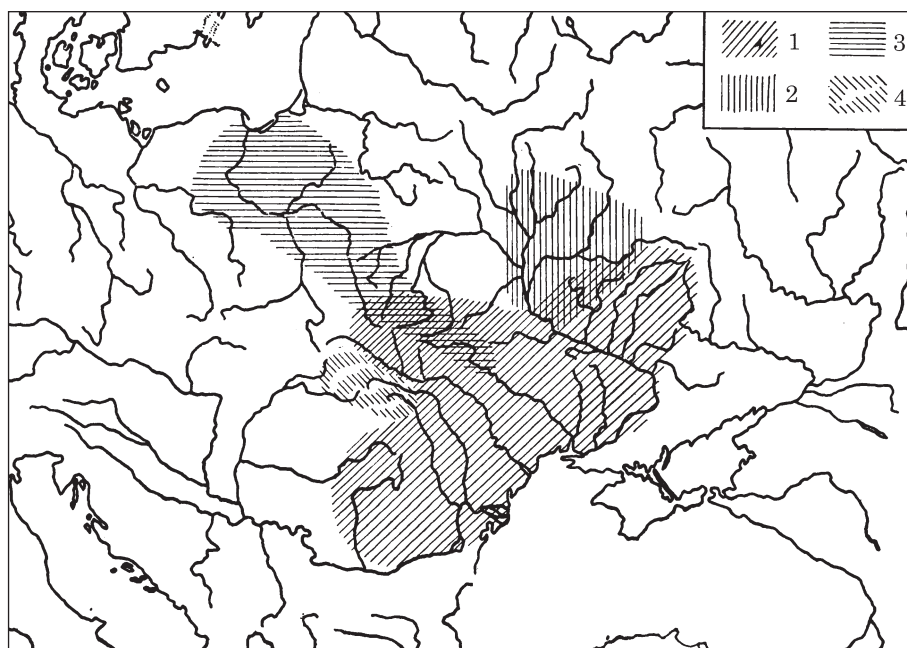
го джерелознавства, методології та переформування підходів до визначення хронологічної межі археології та її спроможностей. Археологічні матеріали поступово ставали неупередженим, самостійним джерелом історичного пізнання, основою концептуальних побудов із необмеженим хронологічним порогом. Евристичне передбачення такої ролі археології належить М. Ю. Брайчевському. Ще на початку 1970-х рр. він писав: «Археологічні матеріали стали повноцінним джерелом, що дає можливість усвідомити й відтворити соціальну картину минувшини і навіть перебіг конкретних подій... Власне кажучи, важко визначити хронологічний рубіж, за яким археологія повністю втрачає своє значення» (Брайчевський 1971, с. 20). Як відомо, теоретичні підґрунтя нової методології та методичних підходів до археологічного знання і його застосування у історичному дослідженні були розроблені у європейській археології у 1980 рр. і увійшли до науки як «borrowed from archaeology» (запозиченого з археології) (Lukas 2013; Біляєва, Фіалко 2014, с. 34—37). У такому напрямку пізнанню передувала не концепція, під яку підбиралися матеріали, а навпаки, археологічні матеріали були фундаментом наукового пізнання, історичних концепцій. Це було надзвичайно важливим у дослідженні проблематики тюрксько-слов'янських відносин, засміченій політизованими висновками. На жаль, в історіографії і досі бракує праць із дослідження сутності дії тюркського фактору у його історичному та етнокультурному розвитку, від початків до сьогодення, його періодизації, змісту та особливостей кожного періоду. З іншого боку, протягом такого тривалого часу відбувалися контакти на різних історико-культурних рівнях, у різному просторовому охопленні, глибині проникнення

у господарську систему, мали місце зв'язки та впливи стійкого і нестійкого характеру, та інші особливості. Отже потрібна конкретизація кожного етапу взаємозв'язків із залученням археологічних матеріалів.

МЕТА ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЯ

У запропонованій статті ми ставимо на меті відстежити деякі специфічні риси тюрксько-слов'янської історії в часі та просторі. Для цього необхідно згадати загальний спектр тюркських спільнот від середини I тис. до кінця XVIII ст., основні етапи та відмінності їх розташування у географічному просторі українських земель, синхронізацію із етапами історичного розвитку автохтонного населення України, відзначити деякі відмінні риси взаємин та матеріальної культури суспільств.

Початок дії тюркського фактору в історії Східної Європи корелюється із кінцем праслов'янсько-венедського етапу слов'янського періоду в історії України (Горелов та ін. 2006, с. 126). Як відзначив О. В. Сухобоков (2004, с. 266) за писемними джерелами (Аміан Марцелін, Йордан, Прокопій) та даними археологічних досліджень (В. В. Седов, В. Д. Баран, Д. Н. Козак, Р. В. Терпиловський), першій хвилі тюрків передували серйозні зміни на теренах Південно-Східної Європи (II — друга половина IV ст. н. е.), коли під тиском готів основна маса праслов'янського населення була змушена залишити землі Волині, Поділля, а наприкінці III ст. і всього Дніпровського Правобережжя, зосередившись по окраїнах ареалу черняхівської культури у зоні безпосередньої близькості до майбутніх воєнно-політичних подій наступного періоду (рис. 1). З прихо-

Рис. 1. Ареал археологічних культур другої чверті I тис. н. е. напередодні гунської навали, **культури:** 1 — черняхівська; 2 — київська; 3 — вельбарська; 4 — карпатських курганів (Баран 1985, с. 46)

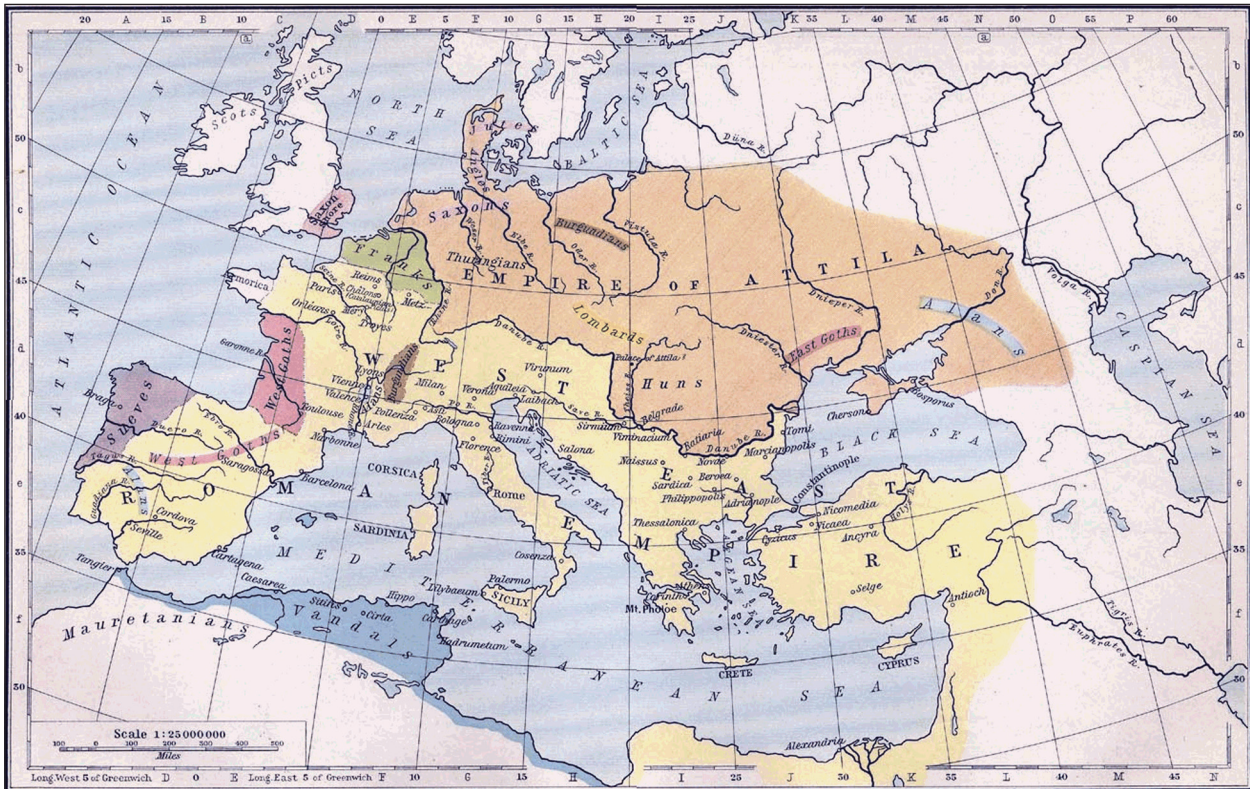

Рис. 2. Імперія Аттіли (Shepherd 1911)

дом першої хвилі тюрків — гунської навали у 370 рр. н. е. починається низка подій величезного значення для подальшого історичного розвитку Центральної та Східної Європи. Вірогідно, гуни рушили двома потоками, один з яких потрапив у Північне Причорномор'я, а другий у Крим, що простежується за типами поховального обряду та інвентарем. Археологічно їх перебування підтверджується десятками поховань на теренах Запорізької, Херсонської, Одеської областей та Криму, що свідчить про строкатість етнічного складу. Поховання часом супроводжувалися рештками та спорядженням коня, багатим інвентарем, до якого відносяться прикраси з коштовних металів поліхромного стилю, зброя, металеві казани тощо, але його склад та пріоритети залишаються різними у окремих типах поховань (Івченко 2003, с. 41—47). Зауважу, що такі складові елементи інвентарю залишаються і у наступні етапи тюркської експансії, але із певними типологічними змінами.

Перша тюркська хвиля — гунська навала мала декілька позитивних наслідків для подальшого розселення слов'ян. Вона поклала кінець готському пануванню у Причорномор'ї; уможливила успішну війну за визволення слов'ян від готів за підтримці гунів. Вона докорінно змінила карту Європи, створивши імперію Аттіли (рис. 2). Особливо важливими наслідками першої хвилі тюркських племен було не лише повернення слов'янського населення на території Волині, Поділля та Се-

реднього Подніпров'я (Рыбаков 1982, с. 46; Сухобоков 2004, с. 267), а і поява сприятливих умов подальшого великого розселення слов'ян у V—VII ст. (рис. 3), створення першого в історії слов'янства воєнно-політичного об'єднання дулібів, які зібрали навколо себе основні слов'янські племена між Віслою та Дніпром. В археологічному співставленні це, швидше за все, були носії празької культури, яка пізніше переформлюється в райковецьку культуру (Сухобоков 2004, с. 267).

У середині другого етапу слов'янського періоду в історії України (V—VII ст.) (Горелов та ін. 2006, с. 126) мають місце складні події у стосунках слов'ян і нової хвилі тюрків, якими постали авари, які у VI ст. перейшли Дон і посунулися у бік Візантії. У 568 р. перший аварський каган Боян підкорив землеробські слов'янські племена Середнього Подунав'я та Західної Словачії (Поп 1988, с. 12). У центрі Європи народжується нова держава — Аварський каганат, який був «прямим нащадком гунської імперії Аттіли» (Плетнева 1982, с. 48). За територіальними межами поховальні пам'ятки авар відомі в Запорізькій, Херсонській областях та у Криму. Обряд поховання — трупопокладення із конем, порівняно багатим складом інвентарю, у якому репрезентовані розкішні поясні набори з використанням золота, срібла, гранатів, колчани, кістяні накладки луків та ін. Спорадично, за деякими поховальними пам'ятками, фіксується проникнення аварів у східнослов'янські землі Правобережжя та Лівобережжя Дніпра.

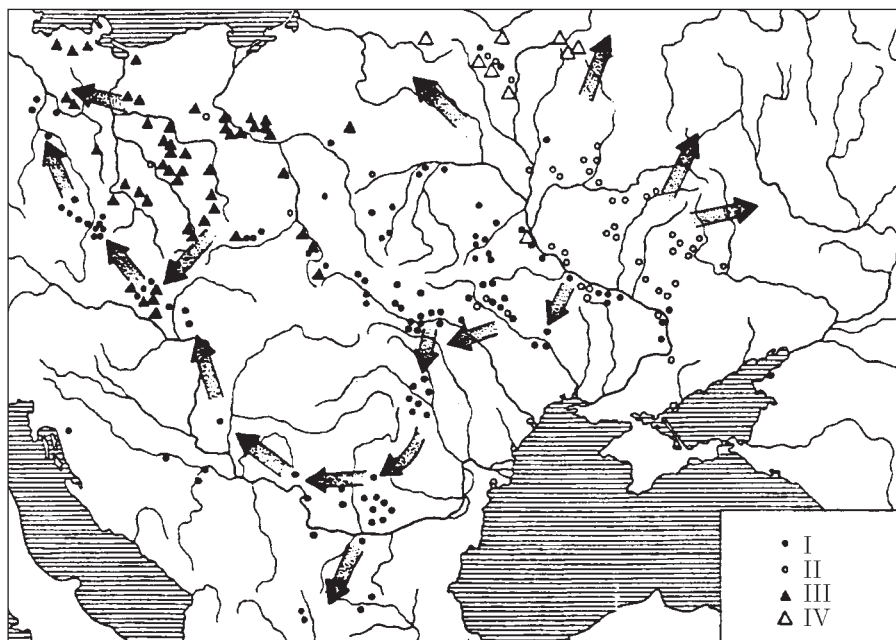

Рис. 3. Карта-схема слов'янських поселень V—VIII ст. і напрямки розселення слов'ян (Баран 1998, с. 35, рис. 1)

Оцінка ролі авар в історії слов'янських племен Східної Європи має певні розбіжності. Відносно долі Дулібського союзу, загибель їх держави під ударами аварів не викликає дискусій. Але, стосовно Середнього Подніпров'я і Лівобережної України існують різні точки зору. За даними візантійських авторів, аварський каган надіслав велике військо щоб знищити антів. Вірогідно, як вважає П. П. Толочко, після цього удару відновити свою могутність анти не змогли (Толочко 1999, с. 13). На думку О. В. Сухобокова, перебування авар у вищезазначеному регіоні було короткочасним і не залишило помітних наслідків (Сухобоков 2004, с. 267). У археологічному співвідношенні мова іде про пеньківську культуру, яку дослідники ототожнюють з антами. Є всі підстави пов'язувати її загибель із вторгненням аварів у південноруський степ (Толочко 1999, с. 12). Проте, деякі автори вважають, що навіть загибель під ударами аварів держави дулібів не призвела до катастрофічних для слов'ян наслідків: «Як і гунни, авари були носіями державних ідей, які втілювали у життя... Аварська держава зробила багато для розвитку слов'янських племен на території України. Саме авари стали організаторами перших крупних походів східних слов'ян проти Візантії» (Манько 2003, с. 49). Видатний тюрколог О. Прицак вважав, що «тюрки появилися в історії як творці однієї з так званих «степових» (евразійських) імперій із центром у нинішній Монголії (552—744). Такі степові імперії включали в себе й Україну, аж до Угорщини» (Кримський 1996, с. 5). В той же час, не викликає сумніву значний вплив авар на розвиток військової справи слов'ян та деякі сторони матеріальної культури: організацію кінного війська, спорядження вершника і коня, металеві прикраси, поясні набори тощо.

Що стосується подальшої долі слов'ян, ані поразка дулібів, ані поразка антів не були катастрофою у подальшому поступальному розвитку, що засвідчується на третьому етапі слов'янського періоду — VIII—X ст., коли утверджується їх самоназва, а велика кількість поселень і городищ конкретних племен «густо вкривають значну частину Європи від верхів'їв Дніпра, Дону, Волги на сході, до Подунав'я і Балканського півострова на заході (Горелов та ін. 2006, с. 127).

Але, і відносно слов'ян-землеробів, і відносно перших хвиль тюрків-кочовиків мова іде про добу ранніх форм державних відносин — союзів племен у слов'ян чи імперій гунів та аварів — це були не стійкі і нетривалі об'єднання, які не мали міцної державотворчої основи, сталих організмів феодальних відносин і цивілізацій, й зазнавали руйнації під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх факторів. Ні поразка дулібського союзу, ані Антського не призвели до знищення слов'янського анклаву, він не лише витримав, а й продовжив шлях до нового союзу племен «Руська земля» саме в той час, коли імперія Аттіли та Аварський каганат назавжди зійшли з історичної арени. Окремі гунські племена залишилися у Центральній Європі, інші увійшли до Аварського, а згодом Хозарського каганату. Аварський каганат був розгромлений об'єднаними силами південних та західних слов'ян у 622—623 рр. (Поп 1988, с. 13). Але обидві хвилі тюркських племен та формування ранніх імперій відіграли роль певних каталізаторів державотворчого процесу у Східній та Центральній Європі, що втілювалось в утворенні Угорщини, Болгарії та інших держав.

Серед тюркських народів, які мали безпосереднє або часткове відношення до території Українських земель, були й болгарські пле-

мена, які до переселення у Балкано-Дунайському напрямку займали великий простір на Нижньому Дону, Приазов'ї, Північному Причорномор'ї. Вірогідно, за час проходження болгар на Дунай відбувається певний слов'яно-болгарський культурний синтез, прикладами якого є археологічні пам'ятки (приміром Пастирське городище). У 635 р. було створене воєно-політичне об'єднання племен під назвою Велика Болгарія, яке існувало до 642 р. Болгар не цікавило Середнє Подніпров'я, їх головний інтерес був спрямований на центральну Європу, переважно на Візантійські провінції. Після розпаду Великої Болгарії під тиском хозар причорноморські болгари переселяються у Нижнє Подунав'я і далі у 70—80 рр. на Балкани, де і створюють Перше Болгарське царство. Інші переселилися на Волгу, де заснували Волзьку Булгарію. Болгари частково розселилися і в середовищі слов'янського етносу на Лівобережній Україні, який згодом сформував євєрянський плеємний союз, археологічним еквівалентом якого, на думку багатьох дослідників (Д. Т. Березовець, В. В. Сєдов, О. В. Сухобоков А. М. Москаленко, А. З. Вінников та ін.), була волинсько-роменська культура (Сухобоков 2004, с. 269).

Деякі болгарські роди увійшли до складу Хозарії, нової тюркської держави, що утворилася на рубежі VII—VIII ст., у складі якої інтегрувалися різні, переважно тюркські, племена. Її державною культурою, за визначенням С. О. Плетнєвої, була Салтівська, одна з найбільш яскравих культур раннього середньовіччя Східної Європи (Плетнева 1987, с. 189). Проте, на думку О. В. Комара, залишаються недослідженими питання виникнення, формування салтівської культури та її зникнення (Комар 1999, с. 111). Під владу Хозарії підпали східно-слов'янські племена Дону та Середнього Подніпров'я, головним чином Дніпровського Лівобережжя. За даними Повісті минулих літ це в'ятичі, сіверяни, радимичи та поляни, які зберегли власні етнокультурні особливості і не розчинилися у середовищі тюрків (Сухобоков 2003, с. 64). Існування Хозарської держави, населення якої представляло конгломерат багатьох (переважно тюркських або тюркізованих) етносів припадає на час останнього етапу слов'янського періоду історії України, існування Руської землі, а кінець — на перший період Київської Русі (965 р.).

Дослідники по-різному оцінюють історичну роль Хозарського каганату в історії Київської Русі. Найбільш крайню позицію щодо політичного становища українських земель у другій половині першого тисячоліття, тобто на слов'янському етапі історії України, посідав О. Прицак, який вважав ранню Русь хазарським каганатом, а Київ — хазарським містом (Кримський 1996, с. 5; Golb, Pritsak 1982, р. 20, 44—49). У своїх твердженнях історик

спирався на писемні джерела й протягом тривалого часу із сумнівом відносився до археологічних матеріалів, які складають доказову базу багатьох сучасних досліджень. Проте, в останні роки життя в Україні він почав значно більше цікавитися археологічними джерелами, про що свідчить його інтерес до археологічних матеріалів османського Очакова та його золотоординського минулого, відкритих у 1990-х рр.

У контексті сучасного цивілізаційного підходу можна погодитись з деякими висновками щодо певних позитивних чинників періоду існування Хозарського каганату. На відміну від нестійких ранніх тюркських імперських формувань гунів та авар, Хозарський каганат є прикладом стабільної і могутньої імперії, яка проіснувала три століття та поєднала дві господарські системи: кочову та осілу, кочове скотарство і землеробство із поступовим збільшення долі останнього у господарстві та високою розвинутою міжнародною торгівлю. Існування різних господарських систем було можливим завдяки зональному сполученню степу та лісостепу на теренах держави. Це була і висока цивілізація із писемністю, монотеїстичною релігією. Народи Євразії, в тому числі і середньодніпровські слов'яни, що були в орбіті Хозарії, були «втягнуті у систему транснаціональної торгівлі, завдяки гілці Шовкового шляху, що проходила з держави Саманідів та Центральної Азії скрізь Хорезм та Ітіль, а потім скрізь Донецький кряж та Київ, далі у Візантію та Західну Європу» (Сухобоков 2004, с. 273). Завдяки цьому територія України постала частиною системи світової торгівлі тодішнього світу, що безумовно сприяло становленню економічної могутності, прискоренню темпів розвитку. По-друге хозарська цивілізація у державотворчому процесі безумовно вплинула на організацію та специфіку владної структури, можливо, це і форма дуумвірату (Аскольд-Дір), можливо, і титул великого князя «каган»-«хакан». Прикладом досконалого зразка доби середньовіччя VII—X ст. було озброєння та військова справа Хозарії. Крім того, Хозарська держава за своїм розташуванням та могутністю була певним стримуючим фактором руху кочових племен Азії у бік Європи, Причорноморського степу і, відповідно, на Русь, яка ще була на стадії оформлення та становлення державних інститутів. Прикладом цього є протидія хозарів печенігам у союзі з гузами (огузами). Але із послабленням Хозарії і її подальшим занепадом шлях нових хвиль кочовиків у простір Русі та Північне Причорномор'я був відкритим (рис. 4).

Синхронно першому ранньофеодальному етапу історії Київської Русі (X — початок XII ст.) з'являються нові чинники і у взаємовідносинах із тюркськими світами. По-перше, якісно змінюються сторони контактів. Лісову та лісостепову зони українського простору репрезентує нова імперія — Київська Русь, основу якої

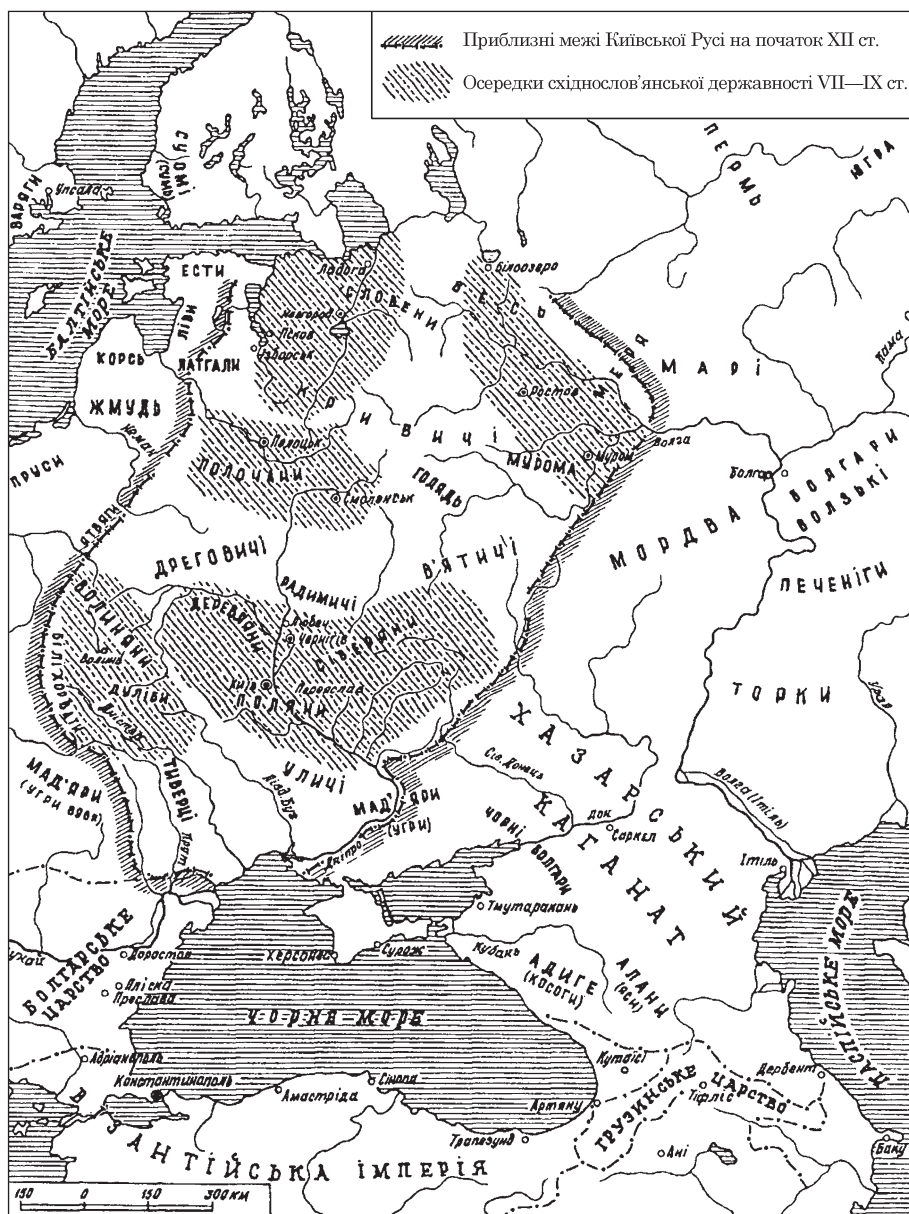

Рис. 4. Східні слов'яни, тюрки та їх сусіди у VIII—XI ст. (Толочко 1999, с. 11)

складали слов'янські етноси, а також населення не слов'янського походження. Переважає землеробсько-скотарська основа господарства, а також заняття мисливством, рибальством та іншими промислами, ступінь розповсюдження яких залежить від природного оточення та кліматичних умов. З іншого боку, степовий регіон межиріччя Дніпра і Дону, вірогідно, вже у IX ст. займають печеніги, які поступово поширюють область розселення до середини X ст. від Дона до Карпат (Толочко 1999, с. 54). У другій половині X ст. печеніги проникають у Верхнє Потисся, яке постало основним районом їх розселення у Карпатському регіоні (Прохненко 2011, с. 70—87).

Поблизу кордонів Русі вони вперше згадуються у Повісті минулих років під 915 р., коли вони створюють мир із князем Ігорем, але на думку Г. А. Федорова-Давидова та С.О. Плетньової перші сутички русичів з печенігами ста-

лися у 898 р. (Толочко 1999, с. 55). З того часу у писемних джерелах є згадки про дванадцять військових конфліктів. На наш погляд, цілком слушна думка П.П. Толочко: «навіть якщо якась частина конфліктів не потрапила в поле зору літописців, то і тоді неможливо уявити майже півторастолітню історію русько-печенізьких відносин як суцільне військове протистояння». Структура печенізького суспільства, яка включала окремі орди, цілком дозволяла мати військові дії з однієї ордою і мир з іншою (Толочко 1999, с. 71). Але єдність та стабільність поховального обряду печенігів, однотиповість поховального інвентарю демонструє етнокультурну спільність печенігів на великому степовому просторі від Дону до Дунаю, де кочували їх орди. Поховання впускні у більш ранніх курганах, інколи у скіфських катакомбах, із обрядом трупопокладення з конем або чучелом коня, орієнтовані на захід. Інвентар поховань —

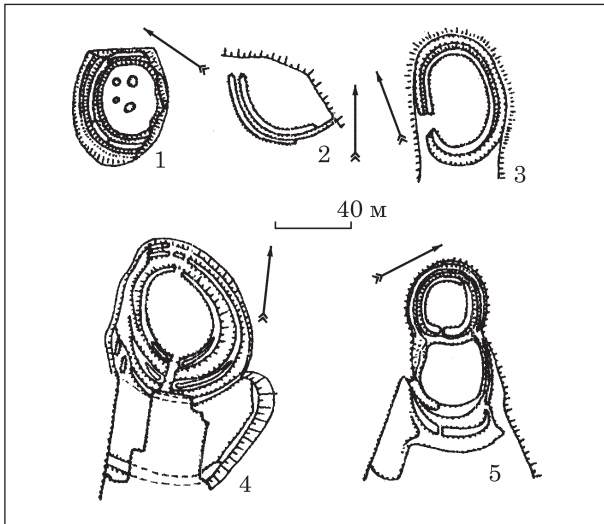

Рис. 5. Торки «Київські». Плани городищ у Пороссі (Моця 2015, рис. 71)

зброя, спорядження вершника та коня, репрезентовані деталями узди з срібла, срібла із золоченням високохудожнього рівня. Як і інші тюркські племена, вони мають чудову поясну гарнітуру місцевого виробництва. Матеріальну культуру печенігів репрезентують поховальні пам'ятки Одеської, Миколаївської, Херсонської, Полтавської областей та Карпатського регіону. За матеріалами писемних джерел та археологічних досліджень відомо про активну участь печенігів у торгівлі із Руссю, Херсонесом та Візантією, та у посередницькій торгівлі. У другій половині X—XI ст. деякі печенізькі роди з дозволу руських князів оселяються у Пороссі, несуть вартову службу, поступово асимілюються у середовищі торків. Роди, які залишилися у степах Причорномор'я, увійшли до половецького племінного союзу. Печеніги залишилися на рівні воєнної демократії, не створили держави і, відповідно, посідали нижчу ступінь суспільного розвитку, ніж суспільство Русі ранньофеодального часу.

Другою половиною X ст. датується прихід нової хвилі тюркських племен — північного потоку огузів, які отримали іншу назву у писемних джерелах — торки. На початковому етапі вони також були доволі неспокійними сусідами руських земель, але дуже швидко перейшли із сусідів до співмешканців великого простору південноруських земель, про що свідчать назви: «торки київські», «торки чернігівські» та «торки переяславські». За писемними джерелами та археологічними матеріалами підтверджується їх розселення на великому просторі Лівобережного та Правобережного Подніпров'я. Проте, карта огузьких старожитностей на території Південної Русі вимагає подальшого уточнення. Фрагментарною є і загальна картина матеріальної культури торків. Опинившись під тиском половців, вони звертаються до руських князів і отримують землі південного та півден-

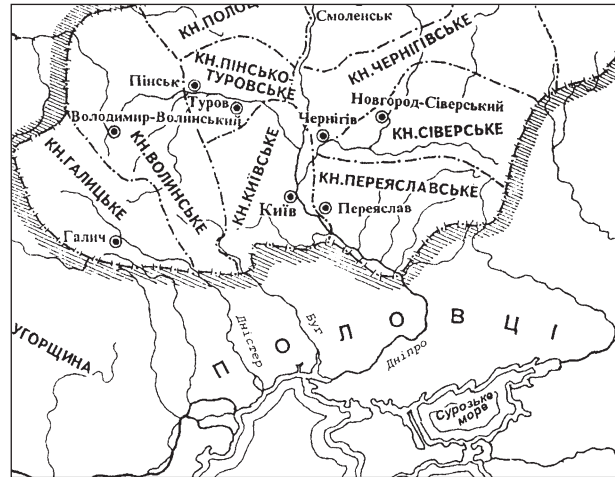

Рис. 6. Руські князівства та кордони половецької землі в XI—XIII ст. (Моця, 2015, рис. 6)

но-східного прикордоння, стають активними учасниками подій історії Русі, створюють у Пороссі союз Чорних клобуків із столицею у Торческу. Такий прецедент у тюрксько-словянській історії відбувається вперше. Заслугує на подальші археологічні дослідження територія союзу, й зокрема Торческа, площа якого перевищує 93 га, і також інших торчеських пам'яток Київщини (рис. 5), Чернігівщини, Переяславщині.

У XII — першій половині XIII ст. в культурі Русі спостерігається проникнення впливу носіїв південного потоку огузів — сельджуків, що опанували більшу частину території Анатолії і зменшили терен Візантії до невеличкого приморського князівства. Цей вплив широко розповсюджується в ареалі візантійського культурного кола, зокрема на півдні Східної Європи: Дунайсько-Дністровському міжріччі, Нижньому Подніпров'ї, Криму. У декорі давньоруської архітектури, різьбленні, тератологічному стилі рукописів, ювелірних виробів мають місце східні елементи (Рыбаков 1987, с. 698—699), які дозволяють провести певні паралелі із зразками сельджуцького стилю, особливо у деяких типах прикрас (браслети, колти) (Біляева 2012, с. 115; Біляева, Рябцева 2014, с. 140—150).

Інші е відносини Русі і половецької протоцивілізації. Починаючи з першої появи на південноруському кордоні у 1055 р., на кінець XI ст. вони впевнено зайняли місця краших павосиць донецьких, нижньодонських та приазовських степів, а згодом просунулися і на захід (рис. 6). Агресивність половецьких орд та прагнення якомога більших багатств, постійні пересування призводили до значних втрат. Лише на середину XII ст. відбувається певна стабілізація половецького життя та визначаються її кордони між Волгою та Дніпром (Горелов та ін. 2006, с. 191—192). Наприкінці 1990-х рр. настає новий період відносин половців і ру-

сичів, які відзначаються мирним характером. Проте, половці беруть активну участь у міжусобних конфліктах руських князів. Вони мирно ставились до купців, що проходили степову ділянку, яка входила до їх території, позаяк отримували мито від перетинання теренів (Плетнева 1990, с. 153; Толочко 1999, с. 137; Горелов та ін. 2006, с. 195). З іншого боку, Русь і половці залишалися конкурентами на чорноморських ринках Корсуня (Херсонеса), Сурожу (Судака), Тмутаракані. Половці мали активні торговельні відносини в Криму. Як і руські купці, привозили хутро, зокрема бобрів і білок, з північно-східних районів кочування у Поволжі. Ще до приходу генуезців половці привозили на ринок невольників, серед яких були не лише військовополонені, але й жінки, яких забирали в полон, переважно із земель Русі (Тизенгаузен 1884, с. 25—25). У матеріальній культурі і половців, і русичів відмічаються взаємовпливи, що простежуються за інвентарем поховальних пам'яток. Кургани кочовиків, як наприклад у Пороссі, інколи розміщувалися поряд або на тих самих некрополях, що і поховання слов'янського населення. У деяких комплексах навіть важко відрізнити належність поховання до певної етнічної спільноти. Серед предметів, які належать до обладунку воїна, повністю аналогічними давньоруським XII—XIII ст. є шолом, панцирний обладунок, бойові ножі. Русичі сприйняли вплив половців в організації кінноти та перейняли від них шаблі, деякі типи списів, тугі луки, сідла тощо (Толочко 1999, с. 155). Прикраси представлено шийними гривнами, браслетами. Спостерігається проникнення в середовище давньоруського населення специфічних половецьких прикрас — «рогатих» трьохнамістинних скроневих кілець та різноманітних амулетів, знахідки яких відомі на багатьох поселеннях, городищах, присутні у складі скарбів. Багато тожонних давньоруським артефактів є у складі побутових речей.

На території Половецької землі зафіксовано два масиви населення — осілий і кочовий. У складі осілого населення нащадки салтівської культури, що мали власні традиції. Вздовж обох берегів Дніпра від кордонів Русі до самого Пониззя у середовищі осілого населення був значний компонент слов'ян із давньоруським характером матеріальної культури (Козловський 1992).

Однією зі звичайних рис взаємовідносин слов'янської та тюркської спільнот були міжетнічні династичні шлюби, які уклалися з кінця XI ст. до першої половини XIII ст. між князівськими синами та дочками половецьких ханів. Шлюбами закріплювався черговий мир між руськими та половцями, уклалися дипломатичні шлюби, мало місце поступове розростання змішаних тюрксько-слов'янських родин (Горелов та ін. 2006, с. 133). Як відмічає П. П. Толочко, у реальному житті етнічне змі-

шення було набагато більшим, через те, що з половецькою приходили на Русь і її подруги, які тут виходили заміж, і кількість дітей, народжених у шлюбах, була численною. Крім того, руські полонянки, яких забирали половці під час військових походів, залишалися у половецькому суспільстві, продавалися на південнокримських невольничих ринках. Військовополонені під час взаємних походів також натуралізувалися у руському та половецькому суспільствах. У цьому разі вже йдеться про тисячі людей (Толочко 1999, с. 154).

Особливості взаємодії Південної Русі та Половецької землі були обумовлені об'єктивними відмінностями їх існування, різними рівнями цивілізаційного процесу, системою розселення та засвоєння екотонів, необхідних для господарства кожного суспільства, етнічним складом і культурою. Половці не встигли дійти до створення самостійної державності і залишилися протоцивілізаційним осередком на етапі формування ранньофеодальної кочівницької держави. У зв'язку з монголо-татарською навалюю русько-половецькі відносини втратили свою гостроту, обидва суспільства опинилися під владою монголів.

Монгольська навала збіглась із часом внутрішніх історичних зсувів у розвитку Русі та прискорила перебіг та руйнацію старих канонів, але не була єдиною причиною трансформацій (Макаров 2003, с. 10). Тривалий процес втручання принципово іншої цивілізаційної системи зашкодив формуванню нової економічної моделі Русі, затримав та уповільнив перехід до іншої стадії цивілізаційного розвитку. Цей період мав значні відмінності від попередніх часів існування тюркських племен у просторі українських земель. Крім того, «не зважаючи на віросповідальну різницю, християнська й мусульманська цивілізації не мали чітких постійних кордонів. Існували й великі зони, в межах яких побутовали синкретичні культурні феномени, де простежуються взаємовпливи (Горелов та ін. 2006, с. 110—111). Воєнні акції монголів 1237—1270 рр. за масштабами загарбання, охоплення території та ступенем нищення були не сумірними з попередніми набігами кочівників, зокрема половців (Ивакин 2003, с. 61). Таких величезних втрат людського й економічного потенціалу Русь не знала за всі століття історичного розвитку держави. Південноруські землі, зокрема Київщина, Переяславщина, інші території Русі та Половецький степ потрапили до володінь старшого сина Чингізхана Улусу Джучі, частини Монгольської світової імперії Євразії. Вони отримали в руських літописах XVI ст. назву «Золота Орда», яка представляла специфічний тип локальних цивілізацій Євразії, із включенням осілих та кочових спільнот, різних систем господарства; конгломерат народів ніколи не складав окремих етнос, який включав значний відсоток

Рис. 7. Володіння Золотої Орди у Північному Причорномор'ї (Моця 2009, рис. 9)

тюркомовних масивів; із синкретичною культурою; різними релігійними конфесіями та ідеологічними уявленнями (Моця 2009, с. 36—37). Це порівняно нетривале державне формування проіснувало не більше 200—250 років. Наприкінці XIII — у першій половині XIV ст. Золота Орда сягає найвищого підйому. Вона увібрала величезні досягнення Китаю, Середньої Азії, здобутки Волзької Булгарії та Русі, культурний і етичний досвід ісламу, який поєднала із досвідом кочової цивілізації. Із включенням половецького степу під владу монголів та освоєнням Венецією та Генуєю Чорного моря склалася «нова концептуальна схема історичного розвитку», що обумовила «взаємодію тюрко-монгольського Сходу та греко-латинського Заходу» (Крамаровський 1990, с. 66—67). Ніколи «торгівля Азії з південно-східною Європою, а через неї і з західною не досягала таких розмірів, як у добу Золотої Орди» (Греков, Якубовський 1950, с. 8). Включення східноєвропейського ареалу до кола безпосередньої залежності та контролю Золотої Орди призвело до суттєвих змін у напрямках і масштабах контактного середовища, «...принципово змінило економічну та культурну ситуацію в Євразії і створило умови для прямих зв'язків між країнами, які ніколи раніше між собою не контактували (наприклад, між Китаєм та Руссю)» (Коваль 2003, с. 361). Головні зусилля монголи спрямували на функціонування Північного Шовкового шляху по лінії Хорезм — Поволжя — Причорномор'я та безпеку просування караванів. Уперше в історії для торгівлі було створено мережу караван-сараїв і поштових станцій. Ямська повинність була од-

нієї з найважливіших державних повинностей (Усманов, Хакимов 2009, с. 193).

Золотоординська цивілізація, як кочова цивілізація з іншою системою цінностей і джерел зростання, ніж у цивілізаційних систем осілих спільнот, побудувала свої степові міста як складові частини єдиної структури торгівлі Євразії. Вони розташовувалися на ділянках поблизу гирла річок і переправ. Існування та розвиток Золотої Орди вимагали великого простору (рис. 7). Збільшення стада могло бути лише за умов резерву ресурсної зони. Але навіть з урахуванням просторового розташування осілого та кочового населення регіону, дослідження останніх десятиліть свідчать про відсутність так званого Дикого поля. Якщо раніше здавалося, що північний кордон між васальними руськими князівствами та землями, що входили до складу Золотої Орди, проходив за природним поділом лісостепу та степу, то дослідження останніх десятиліть свідчать «що передстепові та північні степові райони контактної зони з давньоруським населенням були включені в орбіту формування територіально-адміністративної структури Західного улусу Золотої Орди (Супруненко, Приймак, Мироненко 2004, с. 76). Межа лісостепу та степу не була визначальною для розташування поселень давньоруського часу та золотоординських пам'яток. Під час міграцій кочівники заходили далеко вглиб лісостепової смуги, пасовиська могли підніматися на Наддніпрянщині аж до межі Києва. На Правобережжі широкі лісостепові смуги створювали можливості проходів до волинських лісів, позаяк поняття «кордон»

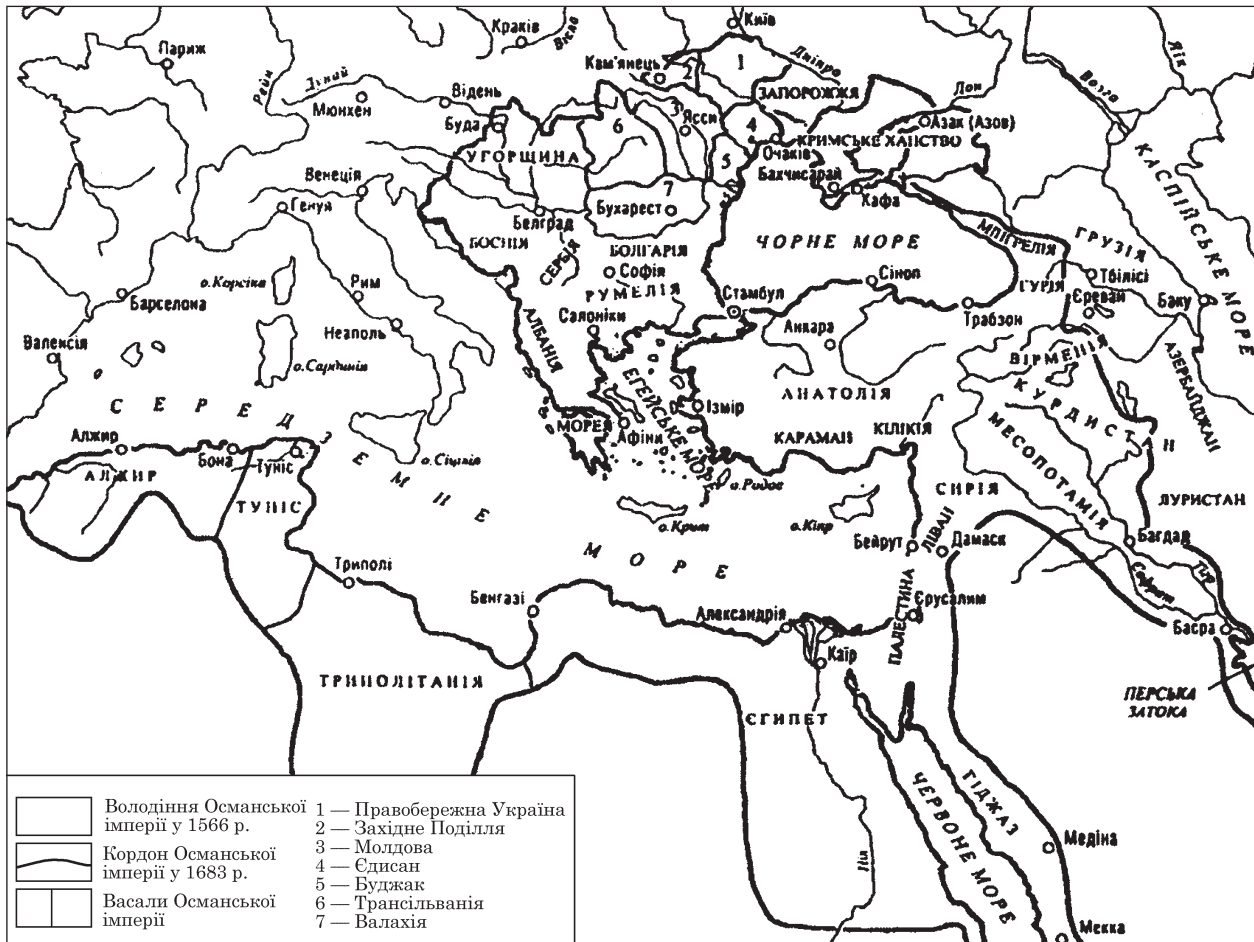

Рис. 9. Володіння Османської імперії в XVI—XVII ст. (Моця 2009, рис. 15)

реалій, що встановилися на степовому кордоні між Європою та Азією в середині XVI ст.» (Дашкевич 2004, с. 61). До складу Османської імперії та її васалів у різні періоди «протягом другої половини XV ст. — першої половини XIX ст. входила значна частина України» в сучасних політичних кордонах — Крим, Північне Причорномор'я та Приазов'я, Північна Буковина, Східне Закарпаття, Західне Поділля, Правобережна Наддніпрянщина, Нижнє Подніпров'я (рис. 9) (Кресін 2004, с. 195). При цьому вони мали особливий статус, багатокладну систему державного та правового устрою: кримсько-молдавську, ногайсько-українську (Кресін 2004, с. 197).

На відміну від золотоординської, османська цивілізація, що включала і кочову, і осілу частину, була побудована на пріоритеті осілого землеробського ареалу, підсиленого осілими землеробськими суспільствами Південної Європи. Проте і османи віддають належне розвитку торгово-економічної діяльності, яка була вкрай необхідною бурхливому зростанню Стамбула, інших міст Анатолії. Відбувається становлення та розвиток торгівельно-економічних стосунків через найбільші порти чорноморського узбережжя. Усі завойовані землі були проголошені власністю держави (Орешкова 2010, 262—264).

У її просторі існували різні конфесії та етноси, склався своєрідний режим, який відрізнявся від інших країн — і мусульманських, і християнських. Відбулися спроби знайти раціональні форми міжконфесійних відносин. У конкретно-історичному плані територія Османської імперії у Північному Причорномор'ї являла собою кочовий світ номадів васального Кримського ханства та форпости османів з військовою мусульманською владою. Цей регіон розглядався як важливе джерело поповнення бюджету.

Взаємини цивілізаційних систем терену України та Османської імперії визначили форми захисту та створення умов їхнього функціонування. Простір України мав тенденцію до розширення за рахунок просування українських колоністів усе далі на південь, і засвоєння ними родючих земель степу. Але там вони піддавалися нападам з боку номадів і повинні були зводити оборонні споруди. Водночас територіальне зближення масивів української та тюркських культур сприяло процесу культурних запозичень і інтеграції. Османська матеріальна культура різними шляхами входила у буття українського суспільства і її сприйняття було підготовлене попередніми синкретичними культурами тюрків. Завдяки цьому вона

не була чужинським елементом для Північно-Причорномор'я, мала чимало рис, спільних для Чорноморсько-Малоазійсько-Балканського та Кавказького ареалів, за участі компонентів української, молдавської і інших культур цього багатоетнічного середовища. Динаміка взаємодії української та османської спільнот простежується на значному археологічному матеріалі, що дає ключ до розуміння особливостей трьохсотрічного процесу контактів. Завдяки археологічним дослідженням останніх десятиліть були засвідчені такі прояви взаємодії культур як: формування та розвиток деяких галузей господарської діяльності, тютюнництва; наявність артефактів турецького походження в різних частинах українських земель; вплив османської культури у таких сферах української матеріальної культури як: військова справа, декоративно-ужиткове мистецтво та побут, зокрема гончарство (посуд, кахлі, люльки). Розповсюдження османської культури на території України відбувалося через торговельні стосунки, отримання трофеїв внаслідок воєнних дій, які потрапляли до різних щаблів суспільства, подарунки престижних речей представникам української еліти, колекціонування.

Перехідна доба від середньовіччя до раннього модерну в розвитку української цивілізації засвідчує три основних компоненти. Це існування самобутньої української культури; орієнтація на західноєвропейські культурні досягнення; наявність орієнтальних рис, які склалися протягом багатьох століть слов'яно-тюркських контактів. Антропологічний матеріал дає підстави відзначити, що на окремих, а особливо ранніх періодах свого існування, степовики та їх нащадки стали однією з складових майбутнього українського козацтва, населення Середнього Подніпров'я (Рудич 2014, с. 204—205). Водночас українські землі залишалися частиною загальноєвропейського історичного процесу. Не дивлячись на модні тенденції орієнтального стилю, це був час, коли втрачало сенс існування імперій світових масштабів.

ВИСНОВКИ

Ретроспективний аналіз входження тюркського фактору до українського геополітичного простору дозволяє відмітити деякі риси цього процесу:

тривалий термін співіснування в межах сучасної території України (середина I тис. н. е. — кінець XVIII ст.);

існування тюркських спільнот в умовах різних природних зон, з перевагою лісостепового та степового розташування, відповідно до способу господарювання;

наявність переддержавних та державних форм організації суспільства: союзи племен етапу воєнної демократії, ранні імперії; імперії розвинутого феодалізму та раннього модерного

часу; існування кочових спільнот протоцивілізаційного та цивілізаційного рівня;

співіснування кочових і осілих типів господарської діяльності тюркських спільнот у різні періоди існування; поступове опанування степового простору Північного Причорномор'я землеробським осілим населенням, зокрема, й внаслідок технологічного прогресу; поступове просування, особливо козацької частини населення, в бік узбережжя Азовського та Чорного морів, як природно-історичного кордону українських земель;

наявність різних форм та ступенів етнічної та культурної інтеграції тюркського та слов'янського населення на окремих історичних етапах; асиміляційні процеси та генетична складова тюркського компоненту у консолідації української нації; переважання інтеграційних факторів над насильницькими методами співіснування. Збереження головної ролі слов'янського етнокультурного компоненту у державотворенні та формуванні української нації.

Територія України у сучасному вимірі залишається країною різних національних меншин, серед яких, як і в попередні часи, провідне місце посідають слов'янський та тюркський анклав, які мають різний характер розселення, зокрема райони компактного помешкання, зокрема Криму, історичної батьківщини кримських татар. Подальший розвиток та інтеграція різних національних осередків сприятиме зміцненню держави, яка постала єдиною спільною країною предків і сучасних творців сучасної України.

ЛІТЕРАТУРА

- Баран, В. Д. 1998. Велике розселення слов'ян. *Археологія*, 2, с. 30-37.
- Баран, В. Д. (ред.). 1985. *Етнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.* Київ: Наукова думка.
- Біляєва, С. О. 2012. *Слов'янські та тюркські світи в Україні*. Київ: Університет України.
- Біляєва, С. А., Рябцева, С. С. 2014. *Образ сирин в древнерусском и малоазийском искусстве*. В: Толочко, П. П. (ред.). *Міста Давньої Русі*. Київ: Стародавній світ, с. 140-150.
- Біляєва, С. О., Фіалко, О. Є. 2014. Внесок археології у дослідження історичного минулого Південної України. В: Гріффен, Л. О. (ред.). *Матеріали 13-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки»*, 16—18 жовтня, 2014 р. Київ: Центр пам'яткознавства і УТОПН, с. 34-37.
- Брайчевський, М. Ю. 1971. Перспективи дослідження українських старожитностей XIV—XVIII ст. В: Шевченко, Ф. П. (ред.). *Середні віки на Україні*, I. Київ: Наукова думка, с. 20-31.
- Горелов, М. Є., Моця, О. П., Рафальський, О. О. *Цивілізаційна історія України. Нариси*. 2006. Київ: ЕксОб.
- Греков, Б. Д., Якубовский, А. Ю. 1950. *Золотая Орда и ее падение*. Москва, Ленинград: АН СССР.

Дашкевич, Я. Р. 2004. Протурецька орієнтація XVI—XVII ст. в Україні та міжнародні відносини. В: Туранли, Ф. Г. (упоряд.). *Україна—Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє*. Київ: Денеб, с. 60-66.

Егоров, В. Л. 1985. *Историческая география Золотой Орды*. Москва: Наука.

Ивакин, Г. Ю. 2003. Историческое развитие Южной Руси и Батьево нашествие. Русь в XIII веке. В: Макаров, Н. А., Чернецов, А. В. (ред.). *Древности темного времени*. Москва: Наука, с. 59-65.

Івченко, А. В. 2003. Поява гунів у Північному Причорномор'ї. *Археологія*, 3, с. 41-47.

Коваль, В. Ю. 2003. Керамика Востока на Руси в XIII веке. В: Макаров, Н. А., Чернецов, А. В. (ред.). *Русь в XIII веке. Древности темного времени*. Москва: Наука, с. 361-371.

Козловський, А. О. 1992. *Историко-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX—XIV ст.* Київ: Наукова думка.

Комар, А. В. 1999. Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы (вопросы хронологии). *Vita Antiqua*, 2, с. 111-136.

Крамаровський, М. Г. 1990. Парадигма «Восток—Запад» в культуре Северного Причерноморья XIII—XV вв. В: Бачинский, А. Д. (ред.). *Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья*. Белгород-Днестровский, І: История, с. 66-68.

Кресін, О. 2004. Османська імперія: роль в історії України. В: Туранли, Ф. Г. (упоряд.). *Україна—Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє*. Київ: Денеб, с. 192-198.

Кримський, А. 1996. *Історія Туреччини*. Київ, Львів: Олір.

Литвинова, Л. В. 2012. *Населення Нижнього Подніпров'я 12 — початку 15 ст.* Київ: ІА НАНУ.

Макаров, Н. А. 2003. Русь в XIII веке: характер культурных изменений. В: Макаров, Н. А., Чернецов, А. В. (ред.). *Русь в XIII веке. Древности темного времени*. Москва: Наука, с. 5-11.

Манько, В. О. 2003. Авари у історії східних слов'ян. В: *Україна і Туреччина*. Тези доповідей міжнародної наукової конференції з нагоди 80-річчя заснування Турецької Республіки 10—12 листопада 2003 р. Київ: Шлях, с. 45-50.

Моця, О. П. 1992. Етнічний склад населення південноруських земель (за матеріалами поховальних пам'яток X—XIII ст.), *Археологія*, 1, с. 38-45.

Моця, О. П. 2006. Місце Київської Русі в середньовічному європейському світі. В: Толочко, П. П., Коваленко, В. П. (ред.). *Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX—XI ст.* Чернівці: Сіверянська старовина, с. 126-134.

Моця, О. П. 2009. *«Русь», «Мала Русь», «Україна» в післямонгольські та козацькі часи*. Київ: Наукова думка.

Моця, О. П. 2015. *Землероби та кочівники на Великому кордоні Східної Європи за часів Київської Русі*. Київ: Інститут історії НАНУ.

Орешкова, С. Ф. 2010. Становление Османской империи: ислам и византийское наследие. В: Зайцев, И. В., Орешкова, С. Ф. (ред.). *Османский мир и османистика: сборник статей к 100-летию со дня рождения А. С. Твиретиновой (1919—1973)*. Москва: ИВ РАН, с. 248-268.

Плетнева, С. А. 1982. *Кочевники средневековья: поиски исторических закономерностей*. Москва: Наука.

Плетнева, С. А. 1987. *От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура*. Москва: Наука. Материалы и исследования по археологии СССР, 142.

Плетнева, С. А. 1990. *Половцы*. Москва: Наука.

Поп, И. И. 1988. От первобытной общины к государству. В: Клеванский, А. Х., Марьина, В. В. (ред.). *Краткая история Чехословакии (с древнейших времен до наших дней)*. Москва: Наука.

Прохненко, І. 2011. Взаємини Печенігів та Київської Русі за даними поховальних пам'яток Верхнього Потисся. *Військово-історичний Альманах*, 2 (23), с. 70-87.

Рудич, Т. О. 2014. *Населення Середнього Подніпров'я I—II тисячоліття за матеріалами антропології*. Київ: ІА НАНУ.

Рыбаков, Б. А. 1982. *Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.* Москва: Наука.

Рыбаков, Б. А. 1987. *Язычество Древней Руси*. Москва: Наука.

Супруненко, О. Б., Приймак, В. В., Мироненко, К. М. 2004. *Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя*. Київ, Полтава: Археологія.

Сухобоков, О. В. 2003. Славяне и этнические тюрки на Днепровском Левобережье в I тыс. н. э. (по археологическим данным). В: *Україна і Туреччина*. Тези доповідей міжнародної наукової конференції з нагоди 80-річчя заснування Турецької Республіки 10—12 листопада 2003 р. Київ: Шлях, с. 63-66.

Сухобоков, О. В. 2004. Слов'яни та тюрки на Лівобережній Україні: до історії ранніх взаємовідношень (середина — перша половина I тис. н. е.). В: Туранли, Ф. Г. (упоряд.). *Україна—Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє*. Київ: Денеб, с. 266-275.

Тизенгаузен, В. Г. 1884. *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды*. Санкт-Петербург: Императорская академия наук, 1.

Толочко, П. П. 1999. *Кочевые народы степи и Киевская Русь*. Київ: Абрис.

Усманов, М., Хакимов, Р. (ред.). 2009. *История татар с древнейших времен: в 7 т.* Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, III.

Чернецов, А. В. 2003. К проблеме оценки исторического значения монголо-татарского нашествия как хронологического рубежа. В: Макаров, Н. А., Чернецов, А. В. (ред.). *Русь в XIII веке. Древности темного времени*. Москва: Наука, с. 12-17.

Шабульдо, Ф. 2003. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації. В: Шабульдо, Ф. (ред.). *Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст.* Київ: Інститут історії України, с. 8-26.

Golb, H., Pritsak, O. 1982. *The Khasarean Hebrew Documents of the Tenth Century*. London: Itaska.

Lucas, G. 2014. Theory of Building, Theory of Borrowing. Keynote lecture abstract. *Nordic TAG, 22—26 April 2014*. Stockholm: Universitetservice, p. 9.

Shepherd, W. R. 1911. *Historical Atlas*. New York: Henry Holt and Company.

REFERENCES

Baran, V. D. 1998. Velyke rozselennia slov'ian. *Arkheologia*, 2, s. 30-37.

Baran, V. D. (ed.). 1985. *Etnokulturnaia karta terrytoryy Ukraynskoj SSR v I tys. n. e.* Kyiv: Naukova dumka.

Biliaieva, S. O. 2012. *Slov'ianski ta tiurkiski svity v Ukraini*. Kiev: Universytet Ukraina.

Beliaeva, S. A., Riabtseva, S. S. 2014. Obraz syryn v drevnerusskom y maloazyiskom yskusstve. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Mista Davnoi Rusi*. Kyiv: Starodavnii svit, s. 140-150.

Biliaieva, S. O., Fialko, O. Ie. 2014. Vnesok arkheolohii u doslidzhennia istorychnoho mynuloho Pivdennoi Ukrainy. In: Hriffen, L. O. (ed.). *Materialy 13-i Vseukrainskoj nauko-*

- voi konferentsii «Aktualni pytannia istorii nauky i tekhniki», 16—18 zhovtnia, 2014 r. Kyiv: Tsentri pam'iatkoznavstva i UTOPIK, s. 34-37.
- Braichevskiy, M. Iu. 1971. Perspektivy doslidzhennia ukrainskykh starozhytnosti XIV—XVIII st. In: Shevchenko, F. P. (ed.). *Seredni viky na Ukraini*, I. Kyiv: Naukova dumka, s. 20-31.
- Horielov, M. Ie., Motsia, O. P., Rafalskiy, O. O. 2006. *Tsyvilizatsiina istoriia Ukrainy. Narysy*. Kyiv: EksOb.
- Hrekov, B. D., Yakubovskiy, A. Iu. 1950. *Zolotaia Orda y ee padenye*. Moskva, Lenynhrad: AN SSSR.
- Dashkevych, Ia. R. 2004. Proturetska oriantatsiia XVI—XVII st. v Ukraini ta mizhnarodni vidnosyny. In: Turanly, F. H. (uporiad.). *Ukraina—Turechchyna: mynule, suchasne ta maibutnie*. Kyiv: Deneb, s. 60-66.
- Ehorov, V. L. 1985. *Ystorycheskaia heohrafiya Zolotoi Ordy*. Moskva: Nauka.
- Ivakyn, H. Iu. 2003. Ystorycheskoe razvytye Yuzhnoi Rusy y Batyevy nashestvye. Rus v XIII veke. In: Makarov, N. A., Chernetsov, A. V. (ed.). *Drevnasty temnoho vremeny*. Moskva: Nauka, s. 59-65.
- Ivchenko, A. V. 2003. Poiava huniv u Pivnichnomu Prychornomor'i. *Arkheolohiia*, 3, s. 41-47.
- Koval, V. Iu. 2003. Keramyka Vostoka na Rusy XIII veka. In: Makarov, N. A., Chernetsov, A. V. (ed.). *Drevnasty temnoho vremeny*. Moskva: Nauka, s. 361-371.
- Kozlovskiy, A. O. 1992. *Istorko-kulturniy rozvitok Pivdenogo Podniprov'ia v IX—XIV st.* Kyiv: Naukova dumka.
- Komar, A. V. 1999. Predsaltovskyye y rannesaltovskyye horyzonty Vostochnoi Evropy (voprosy khronolohyy). *Vita Antiqua*, 2, s. 111-136.
- Kramarovskiy, M. H. 1990. Paradyhma «Vostok Zapad» v kul'ture Severnogo Prychornomoria XIII—XV vv. In: Bachynskiy, A. D. (ed.). *Problemy ystorry i arkheolohyy Nyzhneho Podnestrovia*. Belhorod-Dnestrovskiy, I: Ystoria, s. 66-68.
- Kresin, O. 2004. Osmanska imperiia: rol v istorii Ukrainy. In: Turanly, F. H. (uporiad.). *Ukraina—Turechchyna: mynule, suchasne ta maibutnie*. Kyiv: Deneb, s. 192-198.
- Krymskiy, A. 1996. *Istoriia Turechchyny*. Kyiv, Lviv: Olir.
- Lytvynova, L. V. 2012. *Naseleennia Nyzhnoho Podniprov'ia 12 — pochatku 15 st.* Kyiv: IA NANU.
- Makarov, N. A. 2003. Rus v XIII veke: kharakter kulturnykh yzmenenyi. In: Makarov, N. A., Chernetsov, A. V. (ed.). *Rus v XIII veke. Drevnasty temnoho vremeny*. Moskva: Nauka, s. 5-11.
- Manko, V. O. 2003. Avary u istorii skhidnykh slov'ian. In: *Ukraina i Turechchyna. Tezy dopovidei mizhnarodnoi naukovoï konferentsii z nahody 80-richchia zasnuvannia Turetskoi Respubliki 10—12 lystopada 2003 r.* Kyiv: Shliakh, s. 45-50.
- Motsia, O. P. 1992. Etnichniy sklad naseleennia pivdenoruskyykh zemel (za materialamy pokhvalnykh pam'iatok X—XIII st.). *Arkheolohiia*, 1, s. 38-45.
- Motsia, O. P. 2006. Mistse Kyivskoi Rusi v serednovichnomu yevropeiskomu sviti. In: Tolochko, P. P., Kovalenko, V. P. (ed.). *Rus na perekhresti svitiv (mizhnarodni vplyvy na formuvannia Davnoruskoï derzhavy) IX-XI st.* Chernihiv: Siverianska starovyna, s. 126-134.
- Motsia, O. P. 2009. «Rus», «Mala Rus», «Ukraina» v pisliamoholski ta kozatski chasy. Kyiv: Naukova dumka.
- Motsia, O. P. 2015. *Zemleroby ta kochivnyky na Velykomu kordoni Skhidnoi Yevropy za chasy Kyivskoi Rusi*. Kyiv: Instytut istorii NANU.
- Oreshkova, S. F. 2010. Stanovlenye Osmanskoï ympery: yslam y vyzantyskoe nasledstvo. In: Zaitsev, Y. V., Oreshkova, S. F. (ed.). *Osmanskyy myr y osmanystyka: sbornik statei k 100-letiyu so dnia rozhdeniya A. S. Turyretynovoi (1919—1973)*. Moskva: YV RAN, s. 248-268.
- Pletneva, S. A. 1982. *Kochevnyky srednevekoviya: poysky ystorycheskykh zakonornosti*. Moskva: Nauka.
- Pletneva, S. A. 1987. *Ot kochevyi k horodam. Saltovomaiatskaia kul'tura*. Moskva: Nauka. Materyaly y yssledovanyia po arkheolohyy SSSR, 142.
- Pletneva, S. A. 1990. *Polovtsy*. Moskva: Nauka.
- Pop, Y. Y. 1988. Ot pervobytnoi obshchyny k hosudarstvu. In: Klevanskyy, A. Kh., Maryna, V. V. (ed.). *Kratkaia ystoriia Chekholovakyy (s drevneishykh vremen do nashykh dni)*. Moskva: Nauka.
- Prokhnenko, I. 2011. Vzaïemny Pechenihiv ta Kyivskoi Rusi za danymy pokhvalnykh pam'iatok Verkhnoho Potysya. *Viiskovo-istorychnyi Almanakh*, 2 (23), s. 70-87.
- Rudych, T. O. 2014. *Naseleennia Serednoho Podniprov'ia I-II tysyacholittia za materialamy antropolohii*. Kyiv: IA NANU.
- Rybakov, B. A. 1982. *Kyevskaia Rus y russkyye kniazhestva XII—XIII vv.* Moskva: Nauka.
- Rybakov, B. A. 1987. *Yazychestvo Drevnei Rusi*. Moskva: Nauka.
- Suprunenko, O. B., Pryimak, V. V., Myronenko, K. M. 2004. *Starozhytnosti zolotoordynskoho chasu Dniprovskoho lisostepovoho Livoberezhzhia*. Kyiv, Poltava: Arkheolohiia.
- Sukhobokov, O. V. 2003. Slaviane y etnycheskyye tiurky na Dneprovskom Levoberezhze v I tys. n. e. (po arkheolohychemy danym). In: *Ukraina i Turechchyna. Tezy dopovidei mizhnarodnoi naukovoï konferentsii z nahody 80-richchia zasnuvannia Turetskoi Respubliki 10—12 lystopada 2003 r.* Kyiv: Shliakh, s. 63-66.
- Sukhobokov, O. V. 2004. Slov'iany ta tiurky na Livoberezhnii Ukraini: do istorii rannikh vzaïemovidnoshen (seredyna — persha polovyna I tys. n. e.). In: Turanly, F. H. (uporiad.). *Ukraina-Turechchyna: mynule, suchasne ta maibutnie*. Kyiv: Deneb, s. 266-275.
- Tyzenhauzen, V. H. 1884. *Sbornik materyalov, otnosiashchyhsia k istoriyi Zolotoi Ordy*. Sankt-Peterburg: Tipohrafiya Ymperatorskoï Akademyy Nauk, 1.
- Tolochko, P. P. 1999. *Kochevye narody stepy i Kyevskaia Rus*. Kyiv: Abrys.
- Usmanov, M., Khakymov, R. (ed.). 2009. *Ystoriya tatar s drevneishykh vremen: v 7 tomakh*. Kazan: Ynstytut ystorry ym. Sh. Mardzhany AN RT, III.
- Chernetsov, A. V. 2003. K probleme otsenky ystorycheskoho znacheniya monholo-tatarskoho nashestvyia kak khronolohycheskoho rubezha. In: Makarov, N. A., Chernetsov, A. V. (ed.). *Rus v XIII veke. Drevnasty temnoho vremeny*. Moskva: Nauka, s. 12-17.
- Shabuldo, F. 2003. Synovodska bytva 1362 r. u suchasniï naukoviï interpretatsii. In: Shabuldo, F. (ed.). *Tsentrálna Ukraina za doby klasychnoho serednovichchia: studii z istorii XI st.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, s. 8-26.
- Golb, H., Pritsak, O. 1982. *The Khasarean Hebrew Documents of the Tenth Century*. London: Itaaka.
- Lucas, G. 2014. Theory of Building, Theory of Borrowing. Keynote lecture abstract. *Nordic TAG, 22—26 April 2014*. Stockholm: Universitetsservice, p. 9.
- Shepherd, W. R. 1911. *Historical Atlas*. New York: Henry Holt and Company.

S. O. Biliaieva

TURKISH FACTOR IN THE GEOGRAPHICAL SPACE OF UKRAINE (BY ARCHAEOLOGICAL MATERIALS)

The article is devoted to the peculiarities of the participation of Turk's factor in the civilization process on the territory of Ukraine from the middle of the first — in the second millennium AD.

The study of the relations between Turks and Slavs for the long time was under press of negative views on the role of nomads, especially events of Mongol and Tatar's invasion on the Old Russ in the middle of the XIII cent. The records were limited by written sources, and first archaeological materials come under observation only from the second part of XIX century. The results of mass archaeological excavation become the base of the investigation till the end of XX — at the beginning of the XXI century. It was the time of transformation of methodological position also. Due to achievements in the study of Turks monuments in Ukraine, the new aspects of the problem can be investigated.

First of all, it is needed to stress the specific of natural environment of the Ukrainian lands, which provid-

ed the possibility of the development of the settled and nomadic mode of life. For the second one, the position on the crossroads of Asian and European worlds was one of the main reasons of the coming of Turk's tribes into Ukraine, which became of the place of the obliged contacts and interrelations of Slav's and Turk's societies.

The great attention was done to the problem of social organization of different Turk's societies on the way to civilization, its contacts with Slavs on the different stages of the historical development, ethno and cultural integration. In the results of the archaeological and anthropological investigations the assimilation of the great part of Turks population on the territory of the Ukrainian lands was established. Besides of it, genetic features of Turks not only registries, but increased in the population of the Middle Dnieper area of Late Medieval and Modern periods. But in spite of that, in the formation of the Ukrainian nation the

Slav's component dominated. The movement of population, especially Cossacks to the direction of the Azov and Black sea was fixed, as of the natural and historical frontiers of Ukrainian lands.

Keywords: Turks factor, the space of Ukraine, Slav's societies, archaeological investigations, integration of cultures.

Одержано 19.02.2018

БІЛЯЄВА Світлана Олександрівна, доктор історичних наук, професор, кафедра Уманського державного педагогічного університету ім. П. Тичини, вул. Садова, 2, Умань, 20300, Україна, *svitbil@ukr.net*.

BILIAIEVA Svitlana O., doctor of historical sciences, professor, Departament of Uman's State pedagogical university named after P. Tichina, Sadova str., 2, Uman, 20300, Ukraine, *svitbil@ukr.net*.